

Marianne Winther Jørgensen

Den diskursive distribution af struktur og agens

En analyse af
humanvidenskabelige
subjektpositioner

Hvad er struktur, og hvad er agens, og
hvad er forholdet mellem de to?

I denne artikel foreslås et diskursanalytisk
perspektiv, der undersøger hvordan struktur
og agens distribueres i konkret diskursiv
praksis: Hvem fremstilles som agenter
i hvilke situationer, og hvem konstrueres
som ofre for strukturel tvang – og med
hvilke konsekvenser for fordeling af ansvar
og muligheder for kritik?

Det moderne menneske er blevet kritiseret for en hel del i de senere år. Donna Haraway opsummerer lidt ironisk én udbredt postmoderne historie om det moderne menneskesyn¹.

I want here to set aside the Enlightenment figures of coherent and masterful subjectivity, the bearers of rights, holders of property in the self, legitimate sons with access to language and the power to represent, subjects endowed with inner coherence and rational clarity, the masters of theory, founders of states, and fathers of families, bombs, and scientific theories – in short, Man as we have come to know and love him in the death-of-the-subject critiques (Haraway 1992:87).

Kritikken af subjektet er blevet tilskrevet "postmodernismen" som et af dens centrale kendetegn (Butler 1992:3f.). Men som Haraway-citatet antyder, har alle disse nylige bestræbelser på at dekonstruere, decentrere og fragmentere det autonome subjekt samtidig cementeret forestillingen om selv samme autonome subjekt som dominerende subjekt-opfattelse – nemlig som forestillingen om, at det netop er den subjekt-opfattelse, der har hersket indtil nu (fx Seidman 1994:1, 5f.), eller om, at det netop er den subjekt-opfattelse, almindelige mennesker går rundt med (fx Burr 1995:17ff.; Hall 1997: 55; Jørgensen og Phillips 1999:24).

Samtidig har det moderne vel i højere grad end nogen anden epoke tilbudt os sofistikerede og detaljerede teoretiske forståelser af os selv og hinanden som kontekstbundne væsner. Sociologien, psykologien, biologien og en lang række andre videnskaber har leveret et enormt udbud af forklarings- og forståelsesmodeller, der

lægger årsagerne til menneskenes tanker og handlinger uden for dets umiddelbare rækkevidde og indblik.

Mennesket kan ses som en autonom agent, og mennesket kan ses som determineret af ydre og indre strukturer. Dette er to forståelsesrammer for individet og dets handlinger, som det moderne tilbyder, og diskussionen om forholdet mellem de to, agens og struktur, har optaget meget plads og energi ikke mindst i sociologien. I stedet for at komme med endnu et bud på en teoretisk afklaring af forholdet, vil jeg i denne artikel afprøve et perspektiv, der bestemmer struktur og agens som diskursive ressourcer, som vi trækker på i vores forståelse af os selv og hinanden. Jeg vil argumentere for, at grænsen mellem de to forståelsesrammer ikke ligger fast og ikke kan fastlægges, og for at dette giver plads til en stadig kamp om, hvordan forståelserne skal distribueres: hvem skal forstås som agenter i hvilke situationer, og hvem konstrueres som passive ofre for strukturel tvang? Dette betyder ikke, at jeg generelt vil erstatte alle diskussioner og teorier om struktur og agens med en påstand om, at disse størrelser udelukkende er diskursivt konstruerede, og at man derfor ligeså godt kan opgive en teoretisk bestemmelse af dem. Tværtimod argumenterer jeg i slutningen af teksten for, at man hverken kan eller skal opgive forsøget på at fastlægge de to begreber og forholdet mellem dem, fordi en sådan indholdsudfyldning er nødvendig i en politisk diskussion af ansvar og muligheder for forandring.

I denne artikel går ambitionen dog i en anden retning. Mit udgangspunkt er i første omgang en konstatering af, at der cirkulerer en mængde forskellige bud på indholdsudfyldning af begreberne uden udsigt til konsensus. Med afsæt i Michel Foucaults diagnose af det moderne menneske vil jeg argumentere for, at det inden for det moderne episteme er umuligt

at komme frem til en endelig bestemmelse af forholdet mellem struktur og agens, fordi vi stiller spørgsmålet på en måde, der udelukker et stabilt svar. Denne pointe uddyber jeg ved i en kort diskussion af sociologien at foreslå, at selve dette uafgjorte forhold mellem struktur og agens er konstituerende for disciplinen.

Hvis det således stemmer, at problematikken struktur/agens kan indholdsudfyldes på mange forskellige måder, og at disse ikke kan forsones, så åbner der sig et felt for analyser af, hvordan forskellige diskursive praksisser investerer problematikken på forskellige måder, og hvilke konsekvenser det får. I dette analytiske perspektiv er spørgsmålet altså ikke så meget, *hvad* der er struktur, og *hvad* der er agens, men hvordan disse spørgsmål hele tiden forhandles og besvares i konkret diskursiv praksis. Via en kritik af Foucaults mere statiske opfattelse af det moderne menneskes selvforståelse udvikles dobbeltfiguren af struktur og agens som et diskursanalytisk redskab, der kan undersøge distributionen af mennesket forstået som struktur og mennesket forstået som agent i konkret diskursiv praksis. Som analytisk redskab kan doblen af struktur og agens anvendes i mange forskellige sammenhænge. I denne artikel kommer de empiriske eksempler dog primært fra videnskabelig diskurs, og formålet med analysen er at undersøge, hvordan den fleksible brug af struktur og agens bidrager til konstruktionen af humanvidenskabelige² subjektpositioner. De sidste årtiers kritik af den moderne videnskab har blandt andet indebåret både lange diskussioner af forskerens rolle i vidensproduktionen og en del eksperimenter med den videnskabelige tekst i det formål at fremskrive nye subjektpositioner for vidensproducenten. I artiklens anden del analyserer jeg to humanvidenskabelige tekster for at vise, hvordan struktur/

Marianne Winther
Jørgensen
Mag.art i kultur-
sociologi, ph.d. i
kommunikation,
ansat ved Linkö-
pings Universitet i
Sverige.
E-mail:
marwi@tuf.liu.se

agens-problematikken kan indholdsudfyldes på forskellige måder med helt forskellige konsekvenser for positioneringen af vidensproducenten og for den status, den videnskabelige viden tilskrives, i forhold til andre former for viden. Det første eksempel er Pierre Bourdieus *Om TV – og journalistikkens magt* (1998). Denne tekst er ganske enkel i sin konstruktion af en traditionel videnskabelig subjektposition, og den korte analyse af teksten tjener som kontrast til analysen af en anden tekst, der anderledes radikalt forsøger at udfordre den traditionelle videnskab, nemlig Steven Tylers *Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document* (1986)³. I den afsluttende diskussion vender jeg tilbage til det overordnede spørgsmål og argumenterer for vores behov for begreberne struktur og agens – trods deres uafgjortlighed.

Cogitoet og det utænkte

I *Ordene og tingene* (1999) beskriver Foucault det moderne menneske som et modsætningsfuldt væsen, dømt til at forblive gådefuldt for sig selv. Det moderne menneske forsøger hele tiden at komme til afklaring om sin egen og verdens beskaffenhed, men bliver samtidig hele tiden

bremset i denne bestræbelse af sin egen selvforståelse. I den moderne forståelse er mennesket defineret ved sin *endelighed*; hvert enkelt menneske er placeret et bestemt sted i tid og rum, skabt som specifikt empirisk væsen af biologiske, sproglige og økonomiske lovmæssigheder. Når det moderne menneske skal opnå viden om sig selv, er det altså disse lovmæssigheder, det må afdække. Men hvordan skal mennesket komme til indsigt i de transcendentale lovmæssigheder, hvis dets bevidsthed og vidensproduktion selv er formet af dem? Dette er ifølge Foucault det moderne menneskes dilemma. Den viden, det moderne menneske producerer, kan aldrig hæves over mistanken om, at den blot er et produkt af endnu uafdækkede lovmæssigheder – snarere end en objektiv afdækning af disse. Og dette epistemologiske problem ser Foucault som konstituerende for de moderne humanvidenskaber.

Lad mig forklare Foucaults diagnose af det moderne menneske og de moderne humanvidenskaber lidt nærmere. I det moderne deler de empiriske discipliner og humanvidenskaben arbejdet med undersøgelsen af mennesket mellem sig. Empiriske discipliner som biologi, økonomi og filologi forsøger at afdække de lovmæssigheder, der gør menneskene til det, de er som levende, arbejdende, talende væsner. Mennesket er altså det centrale objekt for disse discipliners vidensproduktion. De moderne humanvidenskaber opstår så at sige på indersiden af biologien, økonomien og filologien. Her udgår man fra samme forståelse af mennesket – som noget, der i sine empiriske manifestationer produceres af bagvedliggende lovmæssigheder. Men det, man kredser om i den humanvidenskabelige vidensproduktion, er spørgsmålet om *repræsentationen* af disse lovmæssigheder, altså om *hvordan* mennesket kan opnå viden om livets, arbejdets og sprogets

mekanismer, og dermed om sig selv (Foucault 1999:408f., 421f.). Humanvidenskaberne er derfor udspændt af en dobbeltforståelse af mennesket som objekt og mennesket som subjekt: man antager, at mennesket er produceret af strukturer, som umiddelbart ligger uden for dets egen rækkevidde, og samtidigt at det i en eller anden grad er muligt for mennesket at blive videnssubjekt for disse strukturer; at kortlægge og forstå dem.

Humanvidenskaberne undersøger spørgsmålet om menneskets muligheder for indsigt i de strukturer, det selv er skabt af, med udgangspunkt i det Foucault kalder "endelighedens analytik" (1999: 362ff.). Det moderne menneske ser sin endelighed som en nødvendig forudsætning for at opnå viden. Det er kun ved at være et specifikt empirisk væsen, der indgår i bestemte sproglige, kulturelle og økonomiske fællesskaber, at mennesket kan forholde sig til verden og indhente viden om den. Men samtidig med at menneskets endelighed er den positive mulighedsbetingelse for viden, så truer den hele tiden med at "indhente" og undergrave den opnåede viden. Ifølge Foucault har det moderne menneske nemlig med endelighedens analytik udviklet sin selvforståelse i tre dobbelfigurer eller tre paradokser, der forhindrer det i at opnå stabil viden om sig selv og sit forhold til verden. De tre dobler kalder Foucault det empiriske og det transcendentale, cogitoet og det utænkte og oprindelsens tilbagetrækning og genkomst. Fælles for de tre dobler er, at de hele tiden tilsiger mennesket at sætte spørgsmålstegn ved den viden, det har opnået – det kan hele tiden grave et spædestik dybere. Her vil jeg nøjes med at redegøre for Foucaults udlægning af det moderne menneske som en dobbelfigur af cogitoet og det utænkte, fordi man – som jeg nedenfor vil argumentere for –

kan se problematikken om agens og struktur som en parallel til cogitoet og det utænkte⁴.

Med doblen af cogitoet og det utænkte stiller det moderne menneske sig spørgsmål om sin væren og om forholdet mellem tanke og væren (1999:374ff.). Som cogito forsøger mennesket at opnå viden om sig selv og sin omverden ved at afdekke det utænkte, altså de større strukturer (biologiske, sociale, historiske, sproglige, økonomiske osv.), som det ser sig selv som et produkt af. Cogitoet forsøger hele tiden at kortlægge og dermed erobre det utænkte. Samtidig gør det utænkte hele tiden enhver vidensfordring skrøbelig, fordi det, der fordrer at være positiv viden om verden og mennesket, altid kan partikulariseres som blot et udtryk for endnu dybere lag af utænkte strukturer og mekanismer, der har styret vidensproduktionen og dens resultater. Der findes således en *asymmetri* mellem cogitoet og det utænkte, fordi det utænkte hele tiden truer med at indhente cogitoet – bag det vi ved, eller det vi tror, vi ved, kan der altid ligge skjulte mekanismer, der fordrejer vores viden (1999:430).

Med cogitoet og det utænkes dobbel har det moderne menneske fået en *“dybde”*. På overfladen findes det, vi tænker og siger, og den viden, vi producerer om verden. Og nedenunder findes det utænkte – det som måske får os til at tænke og sige det, vi gør. Marxisme og psykoanalyse er velkendte eksempler på teoretiske traditioner, der forsøger at grave sig ned under *“overfladens”* verdens- og selv-billeder for at vise, hvilke underliggende strukturer, der har forårsaget dem. Og det er ifølge Foucault et generelt vilkår i det moderne:

[A] moderne tanke er gennemtrængt af loven om at tænke det utænkte – at reflektere i formen

for-sig over indholdene i-sig, at ophæve menneskets fremmedgørelse ved at forsone det med dets egen essens, at gøre horisonten, der giver erfaringerne deres evidens’ umiddelbare og afvæbnede baggrund, eksplicit, at hæve det Ubevidstes slør, at synke hen i dets stilhed eller at vende øret mod dets endeløse mumlen (1999: 379).

Agens og struktur

I det følgende vil jeg argumentere for, at agens og struktur kan ses som en dobbelfigur, der både har en forbindelse med og er parallel til cogitoet og det utænkes dobbel. Her hjælper Foucaults diskussion af moderne moral et skridt på vejen. Ifølge Foucault får det moderne menneskes selvforståelse i form af cogitoet og det utænkes dobbelfigur den konsekvens, at det bliver umuligt at formulere en moral (1999:379ff.). Om jeg forstår Foucault ret, så forudsætter han her, at formuleringen af en moral kræver, at man kan stille individet til ansvar for (nogle af) dets handlinger. Ud af flere valgmuligheder må individet vælge den moralsk rigtige handling. Og det kræver i anden omgang, at der findes en stabil forestilling om, hvornår individet kunne have handlet anderledes; altså en forestilling om, hvornår individet kan siges at være agent for sine handlinger. Men en sådan forestilling kan ikke stabiliseres i det moderne, for her findes hele tiden mistanken om, at det utænkte i det skjulte determinerer individets tanker og handlinger. Bestræbelsen på at beskrive det utænkte bliver derfor det modernes eneste etiske påbud (1999:380) – og de moderne humanvidenskabers eksistensberettigelse. Forskellige humanvidenskabelige teorier giver forskellige udkast til kortlægning af det utænkte, og de forskellige forsøg definerer og indholdsudfylder mennesket på hver deres måde. Men som

Foucault siger, den moderne tanke "bringer straks det, den berører, i bevægelse" (1999:379); mennesket forbliver principielt en uforklarlig størrelse, og de konkurrerende forståelsesmodeller kan aldrig akkumuleres til en stabil viden om mennesket.

I denne læsning af Foucault kan problematikken om struktur og agens altså ses som en forlængelse af cogitoet og det utænkte dobbelfigur⁵. Cogitoet og det utænkte dobbel betyder, at det moderne menneske tænker og producerer viden, men at det hele tiden er i tvivl om, hvor denne viden kommer fra, og hvad den egentlig afspejler – afspejler den verden og selvet, eller hidrører den snarere fra utænkte mekanismer, der fordrejer vidensproducentens syn på verden og selv? Tilsvarende kan man udpege en dobbel af struktur og agens: når det moderne menneske handler, kan det aldrig være helt sikker på, at det handler som en agent, der foretager et valg mellem flere muligheder – måske er valget afgjort på forhånd af strukturer, mennesket kun har en dunkel bevidsthed om.

Jeg forstår agens som muligheden for at foretage et valg mellem flere muligheder med en eller anden grad af frihed, og struktur som alt det der uden for menneskets direkte kontrol sætter grænser for valgfriheden eller determinerer dets handlinger⁶. Strukturernes kan være bevidste eller ikke, og dermed er overlapet mellem agens og struktur på den ene side og cogitoet og det utænkte på den anden ikke totalt. Men som Foucaults diskussion om moral peger på, er der ofte en sammenhæng: i det moderne episteme forestiller man sig, at de utænkte strukturer virker bag om ryggen på os, og bevidstgørelse ses ofte som et første skridt i retning af mere agens. Denne sammenhæng kommer jeg tilbage til.

Med Foucault kan vi altså løse agens/struktur-problematikken fra den

sociologiske diskussion om, hvad der egentlig er agens, og hvad der er struktur, og hvordan de to forholder sig til hinanden. I stedet åbnes muligheden for at se dobbelfiguren struktur/agens som en epistemisk mulighedsbetingelse for overhovedet at begribeliggøre mennesket i det moderne. Epistemet muliggør dermed mange forskellige formuleringer af forholdet mellem agens og struktur – men umuliggør samtidig en endelig afklaring af problemet.

Ligesom cogitoet og det utænkte dobbel giver også doblen af agens og struktur mennesket en dybde: på overfladen ser vi mennesker, der handler, men nedenunder kan der altid findes strukturer, der har determineret en given handling. Og hvis parallellen til cogitoet og det utænkte holder, må der også i forholdet mellem agens og struktur findes en asymmetri mellem de to sider af doblen. Det vil sige, at man aldrig endeligt kan forsikre den påstand, at en vis handling er udtryk for agens – strukturerne truer hele tiden med at indhente agensen. Eller sagt på en anden måde er det min påstand, at den agens, der tilskrives en given handling, altid diskursivt kan afmonteres ved, at handlingen kontekstualiseres som en ufrivillig realisering af en bagvedliggende struktur.

Argumentationen for denne påstand går over Karl Poppers kritik af pseudovidenskab. Popper forsøger at adskille videnskab og pseudovidenskab ved hjælp af kravet om falsificering (Popper 1996). Til pseudovidenskaben regner han den marxistiske historieteori, Freuds psykoanalyse og Alfred Adlers individualpsykologi, og problemet med disse teorier er, at de kan forklare alt (1996:41f.). Hvis en mand for eksempel skubber et barn i vandet for at drukne det, og en anden mand ofrer sit liv i et forsøg på at redde barnet, kan begge disse modsatte handlinger med Adler forklares som udslag af min-

dreværdsfølelser. Den første mand havde behov for at bevise, at han turde begå en forbrydelse, og den anden havde behov for at bevise, at han turde redde barnet (1996:42f.). Popper konkluderer, at “[j]eg kunne ikke forestille mig nogen menneskelig adfærd, som ikke kunne fortolkes ud fra begge teorier [Adlers og Freuds]” (1996:43). Denne altomfattende forklaringskraft gør altså for Popper disse videnskaber til pseudovidenskaber – og Poppers krav til en ordentlig videnskabelig teori er, at den er mulig at modbevise eller falsificere (1996:44).

Her er det ikke skellet mellem videnskab og pseudovidenskab, der interesserer mig, men selve Poppers karakteristika af “pseudovidenskab” som teorier, der kan forklare alt. I min sammenhæng er det vigtige, at der eksisterer teorier, der kan opløse agensen i enhver handling ved at forklare dem med bagvedliggende strukturer. Og ikke nok med det. Ikke bare findes der enkeltteorier, der hver for sig kan forklare alt – den moderne vidensproduktion har givet os et endeløst udbud af teorier, der forklarer menneskets handlinger som udtryk for strukturel determination. Biologien, økonomien, historien, psykologien, sociologien og en række andre videnskaber udruster os med et væld af strukturelle forklaringer på alle mulige menneskelige handlinger. De teorier, der er produceret af disse videnskaber, gør langt fra alle krav på at kunne forklare alt, men tilsammen, og sammen med alle mulige andre forklaringsmodeller, der ikke tilskrives videnskabelig status (som fx astrologi og religiøse forklaringer), tilbyder de en uendelig række ressourcer til at kontekstualisere enhver handling som strukturelt determineret.

Agens og struktur i sociologien

De moderne humanvidenskaber har heroverfor haft svært ved at sikre en plads

for agensen, selvom viljen inden for mange teoribygninger har været udtalt. Jeg vil her via et par eksempler se lidt nærmere på sociologien, hvor forholdet mellem agens og struktur har været et centralt problem (jf. Ritzer 1992:567). Peter L. Berger og Hansfried Kellner (1982) gør sig for eksempel følgende overvejelser: Sociologien fremstår som en deterministisk videnskab, der “forklarer denne eller hin begivenhed ud fra en årsagskæde, der rækker tilbage i tiden, både hvad angår den sociale sammenhæng og tilbage i den socialiserede bevidsthed” (1982: 93). Men det betyder ikke nødvendigvis, at sociologer ikke mener, at mennesket har en vis frihed og kan stilles til ansvar for sine handlinger (1982:94ff.). Snarere er der tale om to forskellige opfattelser af mennesket, “hvor den første fokuserer på menneskets subjektive selvforståelse som frit væsen, og den anden fokuserer på forskellige determineringssystemer” (1982:96f.). Og sociologien hører til inden for den anden opfattelse:

Det er klart, at enhver empirisk videnskabs relevansstruktur må begrænse sig til, hvad der opfattes som årsagsdetermination. Derfor: *Frihed kan aldrig opdages ved hjælp af videnskabelige empiriske metoder – ganske afgjort heller ikke ved sociologiens metoder.* (1982:97; fremhævelse i original).

Berger og Kellner vil altså gerne levne plads til agens, frihed og ansvar – de mener bare ikke, at sociologien kan rumme denne plads. Samtidig får de relegeret friheden til “menneskets subjektive selvforståelse” – en selvforståelse som så i næste omgang kan udgøre et nyt objekt for sociologisk årsagsforklaring (1982: 97f.).

I Pierre Bourdieus teoretiske univers tenderer agensen også til at blive klemmt

ud, men her er det ikke – som hos Berger og Kellner – fordi Bourdieu mener, at agens tilhører en ikke-sociologisk relevansstruktur. Bestræbelsen på at ophæve modsætningen mellem subjektivism og objektivism løber som en rød tråd gennem Bourdieus forfatterskab – individerne skal hverken forstås som mekanisk determinerede sociale partikler eller som autonome monader (Bourdieu og Wacquant 1996:120; jf. Bourdieu 1977, 1994). De objektive strukturer sætter sig igennem i individernes dispositioner og holdninger, men det er vigtigt for Bourdieu, at determinansen er ikke total.

Det vigtige spørgsmål i min forbindelse er, hvad der skal til, for at individerne bliver til agenter, der kan foretage valg mellem flere muligheder. Her siger Bourdieu:

Hvis man taler om determinisme, kan den kun sætte sig igennem uhindret, hvis et individs system af holdninger bliver overladt til sig selv og får frit spil. Det betyder, at sociale aktører kun kan blive til noget, der minder om "subjekter", i det omfang, de bevidst kontrollerer forholdet til deres egne holdninger. [...] Hvis man ikke helt nøgternt formår at udrede de subtile determinationer, der artikuleres i ens holdningssystem, bliver man offer for holdningernes ubevidste handlen, som i sig selv er medspiller og en del af determinismen. (Bourdieu og Wacquant 1996:121f.).

For at blive til noget "der minder om "subjekter", som Bourdieu siger, skal man altså kunne gennemskue de objektive strukturer, der ellers determinerer ens holdninger. Men samtidig udelukkes denne mulighed andetsteds i forfatter-skabet, fordi det subjektive moment, altså

individets holdninger og forestillinger, "by definition, does not reflect on itself and excludes the question of the conditions of its own possibility" (Bourdieu 1977:3)⁸.

Identifikationen af denne modsigelse i Bourdieus univers skal ikke forstås derhen, at Bourdieus teori ikke adskiller sig fra den objektivistiske strukturalisme, som han kritiserer for at være for deterministisk. Selvom man kan finde formuleringer, der tenderer mod at udelukke agens, nogle steder i forfatter-skabet, kan selve bestræbelsen på at overskride dualismen mellem subjektivism og objektivism andre steder give plads til at udvikle begreber, der ikke kan indeholdes i den traditionelle strukturalisme – Bourdieus begreb om strategi (Bourdieu 1977: kap.1) er et eksempel. En stor og kompleks teoribygning som Bourdieu er således ikke nødvendigvis helt konsistent, og jeg skal senere se nærmere på hvordan inkonsistensen omkring struktur og agens udspiller sig i en enkelt af Bourdieus tekster.

Det, som diskussionen af Bourdieu og af Berger og Kellner skal sandsynliggøre, er, at sociologien har haft svært ved positivt at definere et begreb om agens. Emilie Gomart og Antoine Hennion mener, at

[Sociology] is a discipline that has largely constituted itself by criticising the free subject postulated by philosophers. Both the European critical tradition and Anglo-American positivist empiricism took sociology to be a way of removing action from the person and returning it to the determinations of a structure or the invisible hand of a system (Gomart og Hennion 1999:223).

Så langt vil jeg ikke gå. Hvis sociologien

ofte tenderer mod determinisme, er det ikke fordi den er konstitueret som et deterministisk vidensprojekt. Mange sociologer har forsøgt at indtænke agens i deres teoribygninger. Men som jeg har argumenteret for, mener jeg, at sociologien tendentielt har opløst "det frie subjekt", og jeg mener videre, at det har at gøre med sociologiens epistemologiske mulighedsbetingelser. Sociologiens konstituerende problematik er ikke kritikken af det frie subjekt, men forholdet mellem struktur og agens.

I Foucaults diagnose ses det moderne menneske som udspændt mellem at se sig selv som vidensobjekt og videnssubjekt. Det er i denne modsætning, der aldrig kan opløses, at de moderne humanvidenskaber får deres mulighedsbetingelse og genstandsfelt. Hvis man, som jeg har foreslået, forlænger cogitoet og det utænkte dobbelfigur med agens og struktur, kan man se sociologien som konstitueret omkring forholdet mellem netop agens og struktur. Her følger jeg Barry Smart, som – også via Foucault – konkluderer:

[...] this "sociological" dualism [mellem agens og struktur] is beyond resolution in the context of the epistemological configuration which provides the space for the human sciences [...]. The resolution, or transcendence, of such a dualism (rather than the retrieval of one of its dimensions) would necessarily take us beyond the human sciences, beyond sociology. [...] We are in fact at the very limit, and the center, of the discipline (Smart 1982:137).

Spørgsmålet om agens og struktur er altså på den ene side det, der definerer sociologien, og på den anden side det som udgør sociologiens grænse – inden for

det moderne episteme er spørgsmålet uløseligt⁹. Og ligesom cogitoet altid trues af det utænkte, fordi ingen tanke kan forsikres fra mistanken om at være produceret af det utænkte, er også forholdet mellem agens og struktur asymmetrisk. Enhver udpegning af agens kan altid undermineres af strukturelle forklaringer, og det er i denne asymmetri mellem agens og struktur, at jeg mener, man skal finde årsagen til, at sociologien har haft svært ved at give begrebet agens en positiv indholdsudfyldning.

Distribution

Jeg har indtil videre talt om "det moderne menneske", "humanvidenskaberne" og senere "sociologien" i bestemt form, og dette modsvarer Foucaults tendens til i *Ordene og tingene* 1999 at behandle "det moderne menneske" og "humanvidenskaberne" som størrelser, der kan homogeniseres og beskrives med konstante karakteristika. På vej mod en operationalisering af doblerne som diskursanalytiske redskaber vil jeg her problematisere denne tendens hos Foucault for i stedet at foreslå et stærkere analytisk fokus på de konkrete diskursive praksisser, der kæmper om at indholdsudfylde og distribuere doblerne på specifikke og forskellige måder.

Foucaults analyse af det moderne menneske og dets humanvidenskaber er en afdækning af det moderne som episteme, altså af den totalitet, der i det moderne regulerer de diskursive praksisser om mennesket (jf. Foucault 1997:191). Hans diagnose angiver således det modsætningsfyldte felt, inden for hvilket det overhovedet giver mening at tale om mennesket og dets viden i det moderne. De konkrete diskursive praksisser har i *Ordene og tingene* 1999 kun Foucaults interesse for så vidt, at de tilsammen udgør indgangen til at kortlægge epistemet. Man kan sige, at alle de konkrete diskur-

sive praksisser hos Foucault kondenseres til et samlet udtryk for epistemet. For mig at se er resultatet, at Foucault kommer til at overvurdere ustabiliteten i det moderne menneskes forståelse af sig selv og sit forhold til sin omverden, som om det moderne menneske altid samtidigt har en viden og er i tvivl om denne viden.

På det epistemiske niveau går jeg med på, at alle vidensfordringer i det moderne principielt er ustabile – enhver påstand trues med at blive reduceret til et udtryk for det utænkte. Men på praksis-niveauet fremsættes der jo hele tiden forskellige specifikke påstande om mennesket og dets viden, og nogle af disse bliver hegemoniske for en tid eller i bestemte sammenhænge, før de måske senere bliver undergravet. Med Foucaults beskrivelse af det modsætningsfyldte moderne episteme indkredses en arena, hvor der er plads til en fortsat kamp om, hvordan mennesket skal forstås, og hvilken status dets viden har. Men for at undersøge hvordan specifikke forståelser af mennesket for en tid bliver til selvfølgeligheder, og hvilke konsekvenser det får, må vi fokusere på niveauet for de konkrete diskursive praksisser, hvor vidensfordringer er udsprede i tid og rum. Det er her specifikke forståelser af mennesket enten undergraves med det samme eller konstitueres som relativt stabil viden.

Hvor Foucault har kondenseret de spredte diskursive praksisser for at nå frem til epistemet, foreslår jeg derfor, at vi i næste omgang "gen-udspreder" dem i tid og rum for at følge de konkrete kampe om at indholdsudfylde epistemets muligheder. "Det moderne menneske", i bestemt form ental, er en epistemisk figur – ustabil, modsætningsfuld og hele tiden i færd med at undergrave sin egen viden. Men på de konkrete diskursive praksissers niveau ophæves de epistemiske paradokser hele tiden midlertidigt – viden, der principielt kan undergraves, og måske bliver

det efterhånden, accepteres for en tid som selvfølgelig og ligger for en tid til grund for vore handlinger. Tilsvarende opfatter og behandler vi i visse situationer hinanden som agenter med en frihed til at vælge og med ansvar for vore handlinger – selvom denne agens principielt kan undergraves af strukturelle forklaringer.

Distribution betyder altså for det første, at man ved at følge de konkrete diskursive praksisser kan analysere, hvordan doblernes paradokser midlertidigt ophæves i konventioner om, hvad der er gyldig viden, og hvad mennesket er. For det andet betyder det, at doblernes to sider i diskursiv praksis ofte distribueres mellem forskellige mennesker. Hos Foucaults moderne menneske er begge doblernes sider altid nærværende – mennesket ved, men er samtidig mistænksom over for sin viden. I konkret diskursiv praksis viser det sig, at doblernes sider ofte distribueres: nogle mennesker konstrueres som vidende, andre som styret af det utænkte, i nogle situationer ses mennesker som agenter, i andre som passive ofre for strukturen. De to dobler, jeg har gennemgået, opsplittes således i konkret diskursiv praksis: mennesket kan artikuleres som et cogito, eller dets viden kan artikuleres som styret af det utænkte, mennesket kan fremstilles som agent, eller dets handlinger kan fremstilles som udtryk for strukturen.

Således kan de moderne dobler transformeres til diskursanalytiske analyse-redskaber i undersøgelsen af konkrete diskursive praksisser. Foucaults afdækning af epistemet angiver mulighedsbetingelserne for vidensproduktion om mennesket i det moderne, og den konkrete analyse undersøger, hvordan epistemets muligheder stadigt indholdsudfyldes og fastlåses i konkrete artikulationer, hvor doblernes sider anvendes som diskursive ressourcer¹⁰.

Foucault har udvundet sine tre dobler fra analyser af humanvidenskaberne, og det er også fra humanvidenskaberne, jeg henter empirisk materiale til de mere detaljerede analyser, jeg præsenterer nedenfor. Men som analyseredskaber af konkret diskursiv praksis kan de bruges i mange andre sammenhænge, og det gælder også doblen af struktur og agens. For eksempel har Norman Fairclough (2000) undersøgt forholdet mellem "er" og "bør" i neoliberal politisk diskurs om forandring. Her finder han, at globaliseringen fremstilles som en agentløs og uundgåelig udvikling ("er"), som i politikken må modsvares af liberalisering og tilpasning ("bør"). I termer af agens og struktur kan man altså sige, at analysen viser, at doblen fikseres på den måde, at de politiske beslutningstagere i materialet konstitueres med en vis portion agens – de har valget mellem forskellige muligheder – men strukturen anviser det ansvarlige valg: hvis politikerne undlader yderligere liberalisering, handler de uansvarligt.

Et helt andet eksempel finder man i en retssag i kolvandet på sidste års svenske version af reality-TV-serien *Baren*. Serien produceredes af produktionsselskabet Strix og sendtes i svensk TV3. I ét afsnit blev man tilskuer til en konflikt mellem to af deltagerne, Daniel Wallén og Rikard Johansson, som endte med, at Daniel Wallén slog Rikard Johansson i nakken med et jernrør. Rikard Johansson anlagde efterfølgende retssag mod Daniel Wallén med krav om erstatning for svie og smerte. Stridspunktet i retssagen blev ikke, hvorvidt Daniel Wallén faktisk havde mishandlet Rikard Johansson – sekvensen fandtes på film, og alle var enige om, at den viste, at Daniel slog Rikard med et jernrør. Stridspunktet blev, hvem der bar skylden for det, Daniel havde gjort. Dagbladet *Dagens Nyheter* refererede sagen som følger:

Tv-bolaget borde ställas inför rätta. En av deltagarna i dokusåpan "Baren" stod på onsdagen inför rätta för att ha misshandlat en annan deltagare. Men egentligen borde Strix television sitta på de anklagades bänk, anser försvarsadvokaten Leif Silbersky.

En av Strix televisions doku-såpor flyttade in i rättsalen på onsdagen, dock utan att bolaget satt på de anklagades bänk. Det handlade om "Baren" som lyc-kats pressa de medverkande. En av dem, Rikard Johansson, kräver 17.500 kronor av en annan medverkande, Daniel Wallén, för kränkning och sveda. Anledningen är att Daniel mitt i en nattlig direktsändning pucklat på Rikard bakifrån i nacken/axeln med ett jernrör. Nu återsågs de två i Stockholms tingsrätt. [...]

– Järnröret fanns där för att Daniel skulle ta det och Daniel gick rakt i fällan, sa försvarsadvokaten Leif Silbersky under rättegången [...].

Leif Silberskys slutplädering blev en enda lång vädjan till tingsrätten som han ansåg här kan göra en insats mot sensations-tv genom att frikänna Daniel Wallén.

– Betrakta inte det här som ett dussinmål, utan visa vad sådan provocerande tv kan få människor till, och visa samhället hur man manipulerar ungdomen. [...]

Pläderingen handlade om prima grabbar som blivit utnyttjade och provocerade. Och Silbersky blev illa berörd av att åklagaren över huvud taget tog ordet fängelse i sin mun när det ju handlar om manipulation.

– De som borde sitta på de anklagades bänk är egentligen Strix

television. [...] (Dagens Nyheter, d. 11/10-01, s. B1).

Hvor diskursive forhandlinger af doblen om cogitoet og det utænkte handler om at fordele vidensprivilegium, og om at fastslå hvilken og hvis viden der mest adækvat afspejler virkeligheden, så handler forhandlinger om struktur og agens om at udstikke handlingsmuligheder og tildele ansvar. Forsvarsadvokaten i den svenske retssag argumenterer således for, at hans klient skal frikendes – ikke fordi han ikke har gjort det, som han er anklaget for, for det har han, men fordi han ikke var agent for sin handling: han blev forledt og manipuleret til at gøre, som han gjorde. Ansvaret ligger et andet sted, nemlig hos produktionsselskabet, der udpeges som den egentlige agent for handlingen, og Daniel Wallén fremstilles som blot en uskyldig brik i TVs jagt på sensationer.

Produktionsselskabet Strix afviser i tidsskriftet *Resumé*, at de skulle have noget ansvar i den slags situationer. "Vi tvingar inte någon till något", siger de, "det här handlar om myndiga människor" (*Resumé*, d. 18/10-01, s. 24). Retten mener heller ikke, at Daniel Wallén har "provocerats så mycket att hans ansvar påverkas" (ifølge *Expressen*, d. 25/10-01, s. 11), og Daniel Wallén idømmes en vilkårlig dom og 60 dagbøder. De forskellige parter i sagen har altså forskellige vurderinger af, hvilken grad af tvang eller pres Daniel Wallén var udsat for omkring håndgemænet, men alle er enige om, at spørgsmålet er relevant for fordelingen af ansvar i sagen. Med denne artikels termer, kan man sige, at de er enige om, at Daniel Wallén kun kan tildeles det fulde ansvar for sin handling, hvis han faktisk har handlet som en agent og altså har haft en reel mulighed for at handle anderledes, end han gjorde. Rettens forhandlinger bliver således en for-

handling af, i hvilken grad Daniel Wallén på det pågældende tidspunkt kunne betegnes som agent eller ikke¹¹.

Agens og viden

Som analytisk redskab kan doblen af struktur og agens altså bruges til at udforske den diskursive konstruktion af ansvar og handlemuligheder i mange forskellige sammenhænge, men her skal jeg vende tilbage til undersøgelsen af subjektpositioner i humanvidenskaben. I humanvidenskaben er spørgsmålet om agens ofte koblet til spørgsmålet om viden i en traditionel oplysningsfigur, hvor større indsigt i ens egen og verdens beskaffenhed er en nødvendig (men ikke nødvendigvis tilstrækkelig) forudsætning for at kunne vælge mellem flere handlemuligheder (fx Chouliaraki og Fairclough 1999:15; Giddens 1979:56ff., 254; Laclau 1990:211). Humanvidenskabelig forskning finder som oftest sin legitimation gennem en sammenkobling af de to dobler cogitoet/det utænkte og agens/struktur: endnu uafdækkede utænkte strukturer begrænser vore tanke- og handlemuligheder, men gennem forskning kan vi afdække disse strukturer og således muliggøre større handlefrihed (fx Hastrup 1992:25; Pratt 1986:49f.; jf. Foucault 1999:380).

Begge de videnskabelige tekster, jeg skal analysere, abonnerer på en sådan legitimationsfigur. Den første er Bourdieus *Om TV – og journalistikkens magt* (1998). Bogen er både hvad angår teori og videnskabelig subjektpositionering noget mere firkantet end andre af Bourdieus værker, og en ganske summarisk analyse rækker derfor til at demonstrere den specifikke artikulation af forholdet mellem forsker, viden og agens, som jeg skal kalde for en traditionel ideologikritisk subjektpositionering.

Storstedelen af *Om TV* 1998 udgøres af to forelæsninger, som Bourdieu holdt

på fransk TV i 1996. Her kritiserer Bourdieu journalistikken for – i stadig højere grad styret af økonomi og jagt på seertal – at banalisere alle nyheder ved at fokusere på anekdoter og skandaler i stedet for at sætte dem ind i en historisk sammenhæng og forsøge at give dem en forklaring. Men hvilke muligheder har man for at stille journalisterne til ansvar for denne udvikling? Bourdieu siger:

TV er et univers hvor man har indtryk af at de sociale agenter, skønt de har alle ydre tegn på vigtighed, frihed, autonomi, og endda undertiden en ekstraordinær aura (læs bare TV-billedbladene), er marionetter for en nødvendighed som skal beskrives, en struktur som skal afdækkes og bringes for en dag (1998:42f.).

Her etablerer Bourdieu en dybde i TV-folket: på overfladen ser de ud som agenter, men bagved ligger sandsynligvis en determinerende struktur, som skal afdækkes (1998:62), og det er denne afdækning, der er bogens hovedtema. Og hvad skal den så bevirke?

Når sociologen beskriver et univers som journalistikkens, som han i begyndelsen investerer drifter, følelser og lidenskaber i, lidenskaber og drifter som sublimeres gennem analysearbejdet, så har han et vist håb om at det virker. At han f.eks. ved at højne bevidstheden om mekanismerne kan bidrage til at give en smule frihed til de folk der er manipuleret af disse mekanismer, hvadenten de er journalister eller seere. Jeg tror – i parentes bemærket – at de journalister der kan føle sig objektiverede, som man siger, at hvis de hører godt efter hvad jeg siger, vil de være

tilskyndet til at sige – det er i det mindste hvad jeg håber – at ved at forklare ting som de diffust godt véd, men som de ikke rigtig vil vide af, giver jeg dem frihedsredskaber til at beherske de mekanismer jeg fremmaner (1998:63).

Journalisterne er manipuleret af strukturelle mekanismer, men gennem viden kan de få en frihed til at bemestre disse (jf. 1998:64, 94). Den nødvendige viden får de af sociologen. De har godt nok allerede en diffus viden om strukturerne, men den vil de ikke vide af:

Hvis sociologen altid forstyrrer en smule, er det fordi han tvinger til at gøre de ting bevidste som man helst vil have forbliver i det ubevidste [...] (1998:60).

I et spektrum mellem cogitoet og det utænkte placerer Bourdieu journalister og seere tæt på det utænkte pol. Gennem analysearbejdet bevæger sociologen sig derimod fra det utænkte ("drifter, følelser og lidenskaber") til cogitoet – en position hvorfra han kan afdække "den usynlige struktur" (1999:44), som alle andre, journalister og seere, er fanget i. I anden omgang kan journalisterne så – ved at lytte til sociologen – selv indtage cogitoets plads, få indblik i det utænkte, og derigennem opnå større handlefrihed.

Bourdieu etablerer i denne indholdsudfyldning af doblerne en traditionel ideologikritisk subjektposition for sig selv og sociologien som den, der ved at se tingene objektivt, kan adskille sandhed fra illusion (jf. Foucault 1980:118). Og det er gennem den videnskabelige kundskab, vi kan få indblik i de mekanismer, der styrer os, og dermed bevæge os fra at være passive ofre for strukturen til at blive bevidste og moralsk ansvarlige agenter.

Men hvor kommer sociologens viden

fra – er den ikke også styret af strukturerne, kan man spørge? Bourdieu argumenterer for, at videnskaben for så vidt muligt skal forsvares som et autonomt felt, hvori man kan føre en intern videnskabelig diskussion:

For at erobre autonomi må man bygge en slags elfenbenstårn, hvori man kan bedømme hinanden, kritisere hinanden, ja bekæmpe hinanden, men med sagkundskab; man gør front imod hinanden men med videnskabelige våben eller redskaber, med teknikker og metoder (Bourdieu 1998:71).

Som jeg forstår Bourdieu, er det gennem den distance eller "fremmedgørelse", der skabes mellem videnskab og omverden, at sociologen kan frigøre sig fra de strukturer, der styrer for eksempel journalister og seere, og se dem for det de er. Og denne indsigt giver forskeren en agens til at intervenere i omverdenen og udfordre dens strukturelle præmisser. For eksempel forklarer Bourdieu indledningsvis, hvordan han har sat en række betingelser for at forelæse på TV, og at hans forelæsninger derfor ikke ligner de programmer, vi normalt ser (1998:11).

Bourdieu fremstiller det altså på den måde, at det er hans videnskabelige adskillelse fra TV-verdenen, der gør ham i stand til at gennemskue og handle friere i den. Men denne opdeling af verden og viden får den konsekvens, at Bourdieu immuniserer sine analyser for en bredere demokratisk diskussion. I den videnskabelige verden må Bourdieus tekst ses som et indlæg i en videnskabelig debat, åben for eventuelle gode argumenter fra andre videnskabsfolk. Men i den større verden beboet af ikke-sociologer står Bourdieus synspunkter ikke til diskussion. Her styrer det utænkte, indtil sociologen har afdækket det. Ikke-sociologers

forsøg på sociologiske analyser har Bourdieu kun hån tilovers for:

Det er min drøm at sociologien kunne blive sådan [et meget autonomt felt]; desværre blander alle sig. Alle tror at kende den, og Alain Peyrefitte tror han kan lære mig noget om sociologi (1998:71).

Den vidensproduktion, der kan udløse agensen, er altså i Bourdieus tekst forbedret videnskaben. Det giver videnskaben en stærk legitimationsfigur (Bourdieu taler om "pligten" til at udtale sig (1998:13)). Men Bourdieus TV-forelæsninger og efterfølgende bog kan jo også ses som et politisk indlæg i en bredere debat om, hvad medierne er og bør være, en debat, der også har ikke-videnskabsfolk som interessenter. Og dem får han med sin specifikke artikulation af de moderne dobler lukket ude fra diskussionen¹².

I min tidligere diskussion af Bourdieus teoretiske forståelse af struktur/agens-problematikken identificerede jeg en modsigelse, hvor Bourdieu på den ene side med sin teori vil overskride en forklaringsramme, der tilskriver strukturerne total determinans, selvom han på den anden side kommer til at udelukke en sådan overskridelse. Man kan sige, at både struktur og agens i Bourdieus teori på den måde eksisterer som mulige diskursive ressourcer til forklaring af konkrete empiriske fænomener, uden at det teoretisk er blevet helt fastlagt, hvornår noget skal forklares som struktur, og hvornår det snarere er agens. I den lille bog om TV opløses denne modsigelse eller kompleksitet i teorien i en entydighed gennem distribution: sociologen konstrueres som agent, mens alle andre (i hvert fald indtil de lytter til sociologen) konstrueres som determineret af strukturen.

Steven Tyler: "Post-Modern Ethnography"

Videnskabelige subjektpositioner, som den Bourdieu i *Om TV* konstruerer for sig selv, er i de senere årtiers videnskabs-teoretiske debatter ofte blevet kritiseret for uretmæssigt at tilskrive forskeren og hans eller hendes viden en privilegeret status i forhold til informanternes og læserens viden (fx Haraway 1996, Herzfeld 1987). I samme forbindelser er der blevet produceret en række videnskabelige tekster, der i form og indhold eksperimenterer med den diskursive konstruktion af den videnskabelige subjektposition. Steven Tylers artikel "Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document" (Tyler 1986) er et sådant eksperiment. Artiklen stammer fra antologien *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography* (Clifford og Marcus (red.) 1986), som er blevet et hovedværk i det, man kunne kalde refleksiv antropologi. Ligesom mange andre eksperimenterende tekster problematiserer Tylers artikel ideen om, at virkeligheden kan repræsenteres objektivt, og formålet med teksten er at relativere vores forhold til repræsentationer som sådan¹³.

Tylers hovedbudskab er, at antropologien ikke skal være repræsenterende, men fremmanende ("evoking"), og som eksempel på fremmanen er Tylers tekst skrevet i en form, der veksler mellem argumenterende og mere messende passager. Teksten er ganske lukket om sig selv i sit forsøg på at levere et alternativ til den gængse videnskabelige fremstillingsform, og i forhold til Bourdieu-tekstens ret ligefremme argumentation og subjektpositionering kræver analysen af Tylers tekst en noget mere detaljeret udfoldelse af tekstens teoretiske argumenter og den subjektpositionering, der er indfældet i dem.

Teksten er opbygget af tre dele. I "First Voice: Context" (1986:122-125) får vi "the

tale of the origin of the post-modern world" (1986:125), som samtidig er fortællingen om den moderne videnskabs sammenbrud. Den moderne videnskab adskilte sprog og verden og forsøgte at perfektionere sproget til universel viden. Men sproget afviste perfektioneringen, og videnskaben opsplittedes i en mængde mindre sprogspil uden forbindelse til praksis. Og eftersom videnskaben altså ikke kunne finde legitimering i universelle sandheder, underkastede den sig politikken og dens instrumentelle logik. Til sammen blev videnskab og politik til udøvelse af magt forklædt som fornuft. Men nu er tiden inde til noget nyt:

Evocation – that is to say, "ethnography" – is the discourse of the post-modern world, for the world that made science, and that science made, has disappeared, and scientific thought is now an archaic mode of consciousness surviving for a while yet in degraded form without the ethnographic context that created and sustained it (Tyler 1986:123).

Tankerne om fremmanen bliver udfoldet i tekstens lange midterdel "Free Voice: Post-Modern Ethnography" (1986:125-136). I tekstens sidste del "Other Voices: Supplement" (1986:136-140) uddybes en række af midterdelens påstande i punktform – som svar på de indvendinger og spørgsmål, der blev taget op på seminaret i Santa Fe, hvor *Writing Culture* blev til (1986:140).

Den postmoderne etnografi er en fragmentarisk (1986:131), paradoksal og gådefuld tekst (1986:136), skabt i en dialog med informanterne (1986:126). Den postmoderne etnografi skal ikke repræsentere virkeligheden (1986:123), men fremmane en mulig verden for forfattere og læsere (1986:134). Det store problem med

den moderne videnskab er, at den foregiver at repræsentere verden, mener Tyler. Men "[t]he whole ideology of representational signification is an ideology of power" (1986:131), og videnskaben har tiltaget sig magten over ting og mennesker ved at fremholde et falsk håb om universel viden (1986:131, 134). Videnskaben har lært os at udskyde vore behov og negere nutiden (1986:138f.), og dens abstrakte teorier har nedvurderet hverdags-verdenen ("the commonsense world") og dermed fremmedgjort os fra hverdagslivet (1986:134).

Alt dette skal den postmoderne etnografi råde bod på. Som en uafsluttet tekst, der har uendeligt mange fortolkningsmuligheder (1986:136), skal den postmoderne etnografi fremmane både forfatterens og læsernes selvfølgeligheder (1986:134, 138) og dermed give dem mulighed for at handle etisk (1986:126f.).

Dermed får etnografien en terapeutisk funktion i genskabelsen af hverdags-verdenen efter videnskabens ødelæggelser:

Post-modern ethnography is an object of meditation that provokes a rupture with the commonsense world and evokes an aesthetic integration whose therapeutic effect is worked out in the restoration of the commonsense world (Tyler 1986:134).

Den moderne videnskab og den postmoderne etnografi

Som det allerede vil være fremgået, er Tylers tekst overvejende konstrueret som en kamp mellem to aktører: den moderne videnskab over for den postmoderne etnografi. Videnskaben ækvivaleres i begyndelsen af teksten med politikken og bliver i det følgende metonym for det moderne projekt inklusiv politikken¹⁴. Videre i ækvivalenskæden knyttes videnska-

ben til grammatikken. Roden til ødelæggelsen af hverdags-verdenen identificerer Tyler i skriften, der "lokker" (1986:130) os til at tro på repræsentationsparadigmet eller mimesis, altså det at man kan afspejle tingene med ordene og virkeligheden med teksten. Videnskaben står således i modsætning til den postmoderne etnografi og er det, den postmoderne etnografi skal overskride.

Men det er ikke en hvilken som helst videnskab, Tyler fremmaner som sin modstander. Det er en videnskab, der opererer med "facts", "induktion", "verifikation" og "eksperimenter" (1986:130), som er "logisk" og "objektiv" (1986:136), og som lover os en endelig sandhed (1986:134). Tyler får altså kondenseret al videnskab i en (karikeret) positivistisk epistemologi og undgår dermed at diskutere forskellige videnskabelige tilgange.

Modsætningsforholdet mellem videnskaben og den postmoderne etnografi fremstilles som antagonistisk¹⁵ – videnskaben er det, der ødelægger den hverdags-verden, som den postmoderne etnografi vil forsvare:

[Science holds] out the false hope of a permanent, utopian transcendence, which can only be achieved by devaluing and falsifying the commonsense world and thereby creating in us a sense of permanent alienation from everyday life as we live in constant expectation of the messianic deliverance from it that can never come, or comes only with death, and science thus encourages us to die too soon (Tyler 1986:134)

og

Post-modern ethnography captures this mood of the post-mo-

dem world, for it, too, does not move toward abstraction, away from life, but back to experience (Tyler 1986:135).

Videnskaben fører os væk fra livet og mod døden – den postmoderne etnografiske kamp mod videnskaben er altså nærmest på liv og død.

Både videnskaben og den postmoderne etnografi konstrueres i teksten som egentlige agenter forstået på den måde, at de har projekter og handler derefter. De aktive verber er overvejende knyttet til disse aktører, som "gør" og "vil" osv. Ved siden af de to aktører findes der en tredje enhed, der ikke handler, men som snarere er det passive objekt eller rum for aktørernes handlinger, nemlig "hverdags-verdenen" ("the commonsense world"). Hverdags-verdenen beskrives som det, der er blevet forstyrret af videnskaben. Men den praksis, der foregår der, tildeles ingen agens – man skal lede langt efter de aktive verber her. Hverdags-verdenen er snarere den arena, videnskaben og den postmoderne etnografi kæmper om og på.

Historien

Kampen mellem videnskaben og den postmoderne etnografi sættes ind i et historisk forløb, der gør, at dens udfald fremstår som afgjort på forhånd. Ifølge Tyler er vi i øjeblikket på vej fra den moderne verden ind i en postmoderne verden. Den postmoderne verden er fragmentarisk (1986:132), subjekterne er ustabile og objekterne opløst (1986:139), og den postmoderne verden er en postvidenskabelig verden (1986: 135). Og hvor det modernes videnskab stod i modsætning til hverdags-verdenen og fremmedgjorde os fra vore hverdagsliv, så er der ingen modsætning mellem den postmoderne verden og hverdags-verdenen. Overgangen mellem modernitet og post-

modernitet beskriver Tyler for eksempel således:

But, at this moment of its [the rhetoric of work] triumph of total control, do we sense the first tremors of the eruption of the uncontrollable? (Tyler 1986:125)

Her bliver sammenbruddet af det moderne beskrevet med noget, der ligner en naturkatastrofe-metafor, måske et jordskælv, og som sådan noget uundgåeligt uden for menneskets kontrol. Her er udsagnet godt nok formuleret som et spørgsmål, men Tyler konstaterer andetsteds, at videnskaben er forældet (1986:123) og omtaler den ofte i datid. Overgangen fra det moderne til det postmoderne virker uafvendelig, forårsaget af strukturer, vi ikke er herrer over.

Teksten opererer med endnu en epoke. Før det postmoderne kom altså det moderne, som er ækvivaleret med videnskaben, som igen er ækvivaleret med skriften. Skriften har jo eksisteret længe, og Tyler ville sikkert ikke kalde hele skriftens periode for moderne. Men i hvert fald kan man identificere en mellempæriode, der begynder med skriften, og som siden suppleres med videnskaben og det moderne. Før den tid var der åbenbart noget andet. Teksten er fuld af formuleringer om at "vende tilbage": den postmoderne etnografi skal for eksempel vende tilbage til poesens oprindelige kontekst og funktion (1986:125), og den skal bevirke en restaurering af hverdags-verdenen (1986:134).

Tylers historie om moderniteten bliver således en klassisk forfaldshistorie¹⁶. I begyndelsen, før verden gik af lave, fandtes hverdags-verdenen, reguleret af sine egne harmoniske principper, men så kom skriften og dens forurening, der skilte tingene fra ordene og menneskene fra værdierne. Men med den postmoder-

ne nutid er vi igen på rette vej. I denne fortælling af historien er mennesket stort set fraværende som agent. Historien konstrueres som strukturer, der brydes og afløser hinanden. Det moderne projekt er imploderet, og frem træder en ny postmoderne epoke.

Tylers projekt og subjektposition

Den postmoderne etnografi skal – som tidligere poesien – restaurere hverdagsverdenen og få os til at handle etisk (Tyler 1986:125f.). Det skal den gøre ved at fremmane læsernes utænkte for dem:

It evokes what can never be put into a text by any writer, and that is the commonsense understanding of the reader (Tyler 1986:138).

Med indblik i det utænkte bliver læserne til agenter med valgmuligheder, og dermed kan de handle etisk. Og dette vil ifølge Tyler bevirke restaureringen af hverdagsverdenen. Eller en heling, kan man også sige. For når Tyler beskriver dette indgreb i hverdagsverdenen, anvender han udover metaforen poesi ofte et ordvalg fra religion og terapi, for eksempel "sakraliseret" og "okkult", (1986:126), "bibel" (1986:127), "meditation" og "terapi" (1986:134), og han sammenligner i en messende stil den postmoderne etnografi med en religiøs lignelse:

It has the allegorical import, though not the narrative form, of a vision quest or religious parable. The break with everyday reality is a journey apart into strange lands with occult practices – into the heart of darkness – where fragments of the fantastic whirl about in the vortex of the quester's disoriented consciousness, until, arrived at the maelstrom's center,

he loses consciousness at the very moment of the miraculous, restorative vision, and then, unconscious, is cast up onto the familiar, but forever transformed, shores of the commonplace world (Tyler 1986:126).

Etnografien skal altså forstås som en form for religiøs og terapeutisk poesi – og de subjektpositioner, der normalt hører til terapi, poesi og religion, er henholdsvis terapeut/klient, digter/publikum og præst/menighed. Men man kan ikke umiddelbart sætte Tyler selv i positionen terapeut-digter-præst.

For det første er den etnografi, Tyler forestiller sig, forfattet dialogisk i et samspil mellem etnografen og hans "native partners" (1986:127). Så forfatterskabet er altså principielt udspreddt i et kollektiv. Også i nærværende tekst er der et afsnit, der hedder "Other Voices". Men det er karakteristisk, at det kun er Tylers svar på indvendinger og spørgsmål, der er trykt her – de andre stemmer kommer kun til orde i en karikeret form som en slags motto under afsnitoverskriften:

Yes, but what you really mean is don't you think that how is it possible that what you're trying to say... (Tyler 1986:136; fremhævnings i original)

Tylers egen tekst er altså ikke udpræget dialogisk i sin komposition. Også i forhold til etnografiens traditionelle informanter bliver etnografen selv fremstillet som den primære agent for teksten. Et af de få steder, hvor etnografen træder frem som aktivt subjekt, er hvor Tyler omtaler etnografiens form:

[T]he ethnographer would not focus on monophonic performance and narrativity, though neither would he necessarily exclude

them if they were appropriate in context (Tyler 1986:126).

Her er det etnografen, der tager stilling til, hvordan fremstillingsformen skal være. Og det er vel også etnografen, der beslutter, *at* det etnografiske projekt skal udføres og *hvor*, må man formode. Så selvom man forestiller sig den størst mulige grad af demokrati i udformningen af etnografien, så er etnografen i det mindste *forløseren* af det hele.

Over for digteren findes der normalt et publikum. Hos Tyler er det sådan, at læseren ses som medskaber af teksten – en tekst kan aldrig determinere sin læsning (1986:135). Man kunne tro, at teksten i hvert fald udlægger visse retningslinier, der begrænser mulighederne for, hvordan den kan læses, men det er der ingen tegn på (jf. 1986:135f.). Igen er teksten blot en forløser af ressourcer, der allerede findes hos læseren.

Læserne bliver snarere tildelt en klient-position. Teksten fremkalder læserens selvfølgheder og gør dem til noget, de kan tage stilling til og lave om på. Teksten gør dermed noget ved hverdagsverdenen og de praktikker, der findes der, som ikke kunne være sket af sig selv. Dermed bliver hverdagsverdenen og dens beboere en slags klienter og etnografien det terapeutiske redskab. Men altså: etnografien skal ingen forskrifter give, og den skal ikke fremføre noget budskab – den skal bare forløse det, der ligger latent i forvejen.

Der er andre træk i Tylers tekst, der understøtter en fortolkning af hans subjektposition som forløserens. For det første er hans mål med etnografien som sagt at restaurere hverdagsverdenen. Hverdagsverdenen skal renses for videnskabens forurening og føres tilbage til den orden, der fandtes forud. På den måde bliver det postmoderne etnografiske projekt ikke i-tale-sat som et politisk indgreb,

som man kan diskutere i forhold til andre fremtidsvisioner. Tyler vil bare få tingene ordnet som de var, og som de burde være. Altså igen forløseren.

Man kan så indvende, at det vel er en aktiv politisk indgriben i verden at forsøge at få videnskaben udryddet, som Tyler vil. Men sådan fremstilles det ikke. Historiens gang konstrueres hos Tyler som ukontrollable strukturers veksel – videnskaben er allerede imploderet af sig selv, og tilbage står bare et terapeutisk oprydningsarbejde. Flere gange siger Tyler, at den postmoderne etnografi ikke er politisk (1986:122) og ikke producerer nogen handling (1986:123). Alt dette peger i samme retning: den postmoderne etnografi forløser bare det potentiale, som allerede findes, den griber ikke selvstændigt ind i verden.

Nutiden og fremtiden er postmoderne, og de, der sværger til den moderne videnskab, bliver hermed konstrueret som usamtidige, som nogen, der klynger sig til det forgangne. Og den postmoderne verden frembringer næsten af sig selv den postmoderne etnografi: “[e]vocation [...] is the discourse of the post-modern world” (1986:123). Det er altså ikke Tyler, der har opfundet “evocation” og dermed den postmoderne etnografi – han har bare opdaget den, kan man nærmest sige.

Når man samler de forskellige elementer i Tylers teori og fremstilling ud fra spørgsmålet om distributionen af struktur og agens i teksten, fremkommer der altså et billede af en bestemt videnskabelig subjektposition, nemlig forløserens. I denne subjektposition forsvinder forfatteren næsten selv som agent. Stort set er det historiens processer, strukturerne, der styrer udviklingen. Slutpunktet er en idealtilstand, der allerede er givet af tingenes iboende natur, og eksemplificeret ved en fortidig guldalder. I denne proces er etnografen, der dog kigger frem som agent ind imellem, blot historiens forløser.

Ideologikritikeren og forløseren

I de to analyserede tekster har forfatterne målsætningen tilfælles: det utænkte skal gennem forskerens tekster gores tilgængeligt for folks cogito, og derved vil de blive agenter, der kan foretage etiske valg. Men deres egen rolle fremstiller de to forfattere forskelligt.

Bourdieu indtager i sin bog om TV ideologikritikeren position. Ved hjælp af den videnskabelige distance kan han se og analysere de strukturer, som andre mennesker styres af. Dermed bliver han en agent, der formår at intervenere i de strukturelle forudsætninger, som andre er passive ofre for. Almindelige mennesker har godt nok også en vag fornemmelse af strukturerne, men dette er en viden, de ikke vil vide af – styret som de er af strukturerne. Derfor fremstiller Bourdieu det som sin pligt at påtvinge andre mennesker indsigt.

I en karakteristik af videnskabelige subjektpositioner er det vigtigt at se på, hvem der inviteres til at kritisere og diskutere hvilken viden. I Bourdieus tilfælde åbnes muligheden for kritik for andre videnskabsfolk – med dem vil Bourdieu på videnskabelige præmisser gerne diskutere sine påstande om verden. Til gengæld lukker han af for en bredere politisk diskussion af sine teser. Journalister og seere er styrede af utænkte strukturer, og de opfordres til at høre efter, hvad sociologen siger, snarere end selv at blande sig i det videnskabelige arbejde med egne små-sociologiske analyser.

Hermed giver Bourdieu sig selv og videnskaben en privilegeret adgang til viden, som jeg mener er problematisk. Jeg er enig med Bourdieu i, at videnskaben bør etablere et rum for en fortløbende diskussion af verden ud fra videnskabelige præmisser. Og jeg håber ligesom Bourdieu, at den viden, man her producerer, kan bidrage til at gøre verden bedre. Men

de videnskabelige diskussioner er ikke immune over for omverdenens politiske kampe, og når de bliver ført frem for offentligheden, bliver de også indlæg i større politiske diskussioner om, hvordan verden skal opfattes og forandres. Og hvis den debat skal foregå nogenlunde demokratisk, så kan man ikke give sig selv det epistemologiske forspring, som Bourdieu gør. Bourdieu fremstiller sit forhold til journalister og seere som cogitoets kamp mod det utænkte, agentens kamp for at gøre andre mennesker fri af strukturerne. Den legitimationsfigur er udvidet inden for videnskaben, og jeg har heller ingen bedre at tilbyde. Men i *Om TV* konstrueres publikum ikke som nogen, sociologen diskuterer med, men udelukkende som nogen, der skal høre efter, hvad sociologen siger. I en politisk, demokratisk debat må man efter min mening åbne diskussionen, så også ikke-sociologers udsagn respekteres som gyldige indlæg. Og denne mulighed fremmer man bedre, hvis man gør det epistemologiske hierarki mellem den videnskabelige vidensproducent og andre mennesker mindre absolut, end Bourdieu gør det i bogen om TV¹⁷.

Tylers subjektposition kan ved et første blik tage sig mere demokratisk ud. Dels fordi han ikke vil påtvinge folk noget budskab om verden, bare fremmane de selvfølgeligheder, de allerede går rundt med, og derved fremme etisk handling. Og dels fordi han epistemologisk sidestiller sig selv med læsere og informanter – det etnografiske projekt skal også give etnografen indblik i egne selvfølgeligheder.

Men faktisk er Tylers projekt endnu mere lukket for kritik end Bourdieus. Hvor man hos Bourdieu i hvert fald kan diskutere forskellige opfattelser af verden inden for det videnskabelige samfund, udelukkes andre fremstillinger af virkeligheden helt af Tyler. Hos Tyler er

det næsten udelukkende strukturerne, der er agenter – og Tyler er i forløserens subjektposition blot talerør for en under alle omstændigheder uundgåelig udvikling. Også hans installation af en svunden harmoni, som vi skal tilbage til, lægger hans projekt uden for politisk diskussion. Trods Tylers indvendinger mod repræsentationsparadigmet fremstilles hans påstande som givet af verden snare end af forfatteren, og på denne måde lukker hans tekst sig for modargumenter. Som forløser tildeler Tyler sig selv så lille agens, at han ikke kan stilles til ansvar for tekstens beskrivelse af verden, og hvad der skal gøres ved den – og på en sådan måde, at der ikke er plads til andre beskrivelser fra andre perspektiver.

Agens som tom form

Når det mere generelt gælder doblen af agens og struktur, har jeg i artiklen argumenteret for, at den epistemisk er konstrueret på en sådan måde, at man aldrig kan sikre en positiv definition af agens. Men det betyder ikke, at jeg mener, at man skal undlade at operere med et begreb om agens, eller at de sociologer, der teoretiserer om forholdet mellem struktur og agens, arbejder i unøde. Tværtimod mener jeg, at et begreb om agens er helt nødvendigt – for at vi kan diskutere ansvar, for at vi kan kritisere noget, der burde have været bedre, og for at vi kan forestille os, at vi kan forandre noget og udpege nogen, der bør gøre det.

Jeg foreslår, at vi ser agens som en tom form – på linie med Ernesto Laclaus forslag om at forstå det universelle som en sådan (Laclau 1996:kap. 2). Laclau argumenterer for, at det universelle aldrig kan fastlægges: alle konkrete indholdsudfyldninger kan kritiseres for blot at være partikulære værdier, der har tiltaget sig hegemoni. Men, siger Laclau, vi kan ikke kassere kategorien “det universelle”, for det er gennem den, vi – ved at

sammenligne os med hinanden – kan kræve og diskutere rettigheder. På samme måde mener jeg, at vi har brug for kategorien “agens” til at diskutere ansvar og til at lokalisere forandringspotentialer. Enhver konkret indholdsudfyldning af kategorien kan altid undergraves, og enhver stillen til ansvar kan modgås med undskyldninger om strukturel tvang. Derfor bliver spørgsmålet om distributionen af agens og struktur en fortsat politisk kamp.

I de tekster, jeg har analyseret indholdsudfyldes agensens tomme form på forskellige måder. Bourdieu konstruerer sig selv som agent i nogen grad, og i hvert fald i det videnskabelige samfund stiller han sig til ansvar for sine analyser. Hos Tyler forsvinder agensen og dermed også muligheden for diskussion.

I mine analyser af brugen af struktur og agens som diskursive ressourcer har jeg forsøgt at sætte parentes om spørgsmålet om, hvad der faktisk er agens, og hvad der er struktur. Men som humanvidenskabelig vidensproducent kan jeg lige så lidt som Bourdieu og Tyler undslippe ved alligevel at give doblen en konkret artikulation. I nærværende tekst har jeg således eksplicit udpeget det moderne epistemes dobler som et fælles strukturelt vilkår. Inden for doblene har jeg argumenteret for, at mange fikseringer er mulige, og jeg har med analyserne givet to forskellige eksempler. Men yderligere, og mere implicit, bidrager også mine formuleringer og de spørgsmål, jeg diskuterer eller vælger bort, til denne artikels egen indholdsudfyldning af doblen af struktur og agens. I gennemgangen af de analyserede tekster har jeg for eksempel skrevet om, hvordan “Bourdieu konstruerer sig selv” og hvad “Tyler vil”. Ved ofte at vælge sådanne formuleringer frem for mere passive former som “i *Om TV* konstrueres...” har jeg diskursivt implikeret, at Bourdieu og Tyler er agenter for

teksterne. For så vidt som jeg også har kritiseret de to forfattere, har jeg igen konstrueret dem som agenter, som kan stilles til ansvar for deres specifikke indholdsudfyldning af de epistemologiske dobler. Og eftersom jeg ikke har forsøgt at sætte hverken Bourdieus, Tylers eller mine egne påstande ind i en større strukturel forklaringsramme, har jeg i denne tekst alt i alt impliceret et ret stort råderum for agensen i den videnskabelige vidensproduktion.

Der er ingen endelig begrundelse for denne specifikke indholdsudfyldning, og hvis agensen, som jeg har foreslået det, ses som en tom form, kan en sådan endelig begrundelse heller ikke gives. Mod min indholdsudfyldning kan man således indvende, at jeg med min fremstillingsform har fået konstrueret problemet med videnskabelig subjektpositionering som et individuelt anliggende, uden at tage hensyn til eventuelle strukturelle begrænsninger af den enkelte vidensproducents råderum. Min specifikke indholdsudfyldning af agensens tomme form kan som alle andre indholdsudfyldninger undergraves, og min begrundelse for den forbliver midlertidig. Artikulationen af doblerne i netop denne artikel tildeles vidensproducenten et vist ansvar, og implicerer dermed også muligheden for at reflektere over og vælge mellem forskellige strategier, og med denne midlertidige fiksering håber jeg at kunne tilskynde en videre diskussion af – og eksperimenteren med – humanvidenskabelige subjektpositioner.

Noter

1. Denne artikel bygger på kapitel 4 i min ph.d.-afhandling (Jørgensen 2002).

2. Jeg følger her Foucaults definition af humanvidenskaberne, der hos ham foruden discipliner som litteraturvidenskab, historie og psykologi også omfatter for eksempel antropologi og sociologi (Foucault 1999).

3. Selvom Tyler eksplicit forsøger at bryde med det moderne og dets syn på verden, og selvom Foucault eksplicit knytter sin diagnose af det moderne menneske til en moderne epoke, som han håber snart kan overskrides, så kommer jeg ikke til at diskutere grænsen mellem det moderne og det, der eventuelt er kommet efter. Derimod vil jeg gennem mine eksempler vise, at struktur og agens stadig anvendes som diskursive ressourcer i og udenfor humanvidenskaberne, og at distributionsperspektivet på agens og struktur derfor indtil videre har relevans som diskursanalytisk værktøj.

4. Men se Jørgensen 2002:kap. 3 for en nærmere redegørelse for – og operationalisering af – alle tre dobler.

5. Jf. Smarts kobling mellem struktur/agens-problemet og Foucaults diagnose af det moderne menneske i Smart 1982.

6. Min definition af "struktur" er således meget bred – designet til at omfatte struktur-aspektet i langt de fleste teorier om begrænsningerne af menneskets frie handlen. Indbefattet er således både de teorier, der ser struktur og agens som to gensidigt udelukkende domæner, og teorier, der forstår struktur og agens som gensidigt konstituerende (fx Butler 1993; Giddens 1979), for selvom strukturerne i den sidste type teorier er det, der overhovedet muliggør agens, så ses de samtidig som det, der begrænser handlemulighederne og nogle gange direkte determinerer menneskets handlinger.

7. Det betyder ikke, at subjektivisme og objektivisme hos Bourdieu er det samme som agens og struktur. Hos Bourdieu er det ikke så meget forholdet mellem agens og struktur, der er det konstituerende teoretiske problem, men snarere forholdet mellem individets indre og den ydre omverden eller mellem individ og samfund. For en diskussion af forholdet mellem struktur/agens og individets indre/ydre, se Jørgensen 2002: 170ff.

8. Se også s. 19 samme sted og Bourdieu 1994:73. Og se Herzfeld 1987:82ff. for en delvis parallel kritik af Bourdieu.

9. Selvom det uafgørlige forhold mellem struktur og agens præger alle humanvidenskaberne, mener jeg altså som Smart, at det spiller en særlig privilegeret rolle i udformningen af sociologien. Til sammenligning har fx det uafgørlige forhold mellem menneskets

indre og ydre spillet en særlig vigtig rolle i konstitutionen af socialpsykologien (Wetherell og Potter 1989:206f.).

10. For andre analytiske perspektiver, der på forskellige måder overlapper med det, jeg her har udviklet omkring agens og struktur, se fx Harré og Gillet 1994, Herzfeld 1997, Potter 1996, Wetherell og Potter 1989 og Woolgar 1988. For en diskussion af disse perspektiver, se Jørgensen 2002:kap. 4.

11. For andre analyser af distributionen af ansvar i retssager, se fx Watson 1983 og Wovk 1984.

12. Se Economou og Forstorp 1998 for en diskursanalyse af samme tekst af Bourdieu. Forfatterne fokuserer her på en række andre træk i teksten, men deres konklusion ligger tæt på min.

13. Selvom Tylers tekst tilhører en stor gruppe af eksperimenterende tekster, kan den ikke ses som repræsentant for hele denne gruppe. Både hvad angår teori og fremstillingsform tilbyder de eksperimenterende tekster en række forskellige artikulationer af de moderne dobler, og dermed også en række forskellige bud på videnskabelig subjektpositionering. For analyser og diskussioner af andre eksperimenterende tekster, se Jørgensen 2002:kap. 5, 6 og 7.

14. Min brug af begrebet ækvivalens følger Laclau og Mouffe 1985:127ff.

15. Se Laclau og Mouffe 1985:125 for begrebet antagonisme.

16. Den slags romantiske forfaldshistorier har Michael Herzfeld kaldt "strukturel nostalgi" (1997:kap. 6). Se også Herzfeld 1987 for den diskursive brug af sådanne forfaldshistorier.

17. For en uddybning af denne mulighed, se Jørgensen 2002:kap. 6 og 7.

Litteratur

Berger, P.L. og Kellner, H. 1982: *Nytolkning af sociologien. Et essay om metode og engagement*. Lindhardt og Ringhof.

Bourdieu, P. 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bourdieu, P. 1994: "De tre former for teoretisk viden", i S. Callewaert et al. (red.): *Pierre Bourdieu. Centrale tekster inden for sociologi og kulturteori*. København: Akademisk Forlag.

Bourdieu, P. 1998: *Om TV – og journalistikkens magt*. Tiderne Skifter.

Bourdieu, P. og Wacquant, L.J.D. 1996: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København: Hans Reitzels Forlag.

Burr, V. 1995: *An Introduction to Social Constructionism*. London: Routledge.

Butler, J. 1992: "Contingent Foundations: Feminism and the Question of "Postmodernism"", i J. Butler og J.W. Scott (red.): *Feminists Theorize the Political*. New York: Routledge.

Butler, J. 1993: *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge.

Chouliaraki, L. og Fairclough, N. 1999: *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Clifford, J. og Marcus, G.E. (red.) 1986: *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Economou, K. og Forstorp, P.-A. 1998: "Bourdieu's moraliska panik", *Sociologisk Forskning*, 3-4/98:195-210.

Fairclough, N. 2000: "Representations of change in neo-liberal discourse". Arbejdsrapport. <http://www.cddc.vt.edu/host/lnc/CA-15ega.doc>

Foucault, M. 1980: *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Redigeret af C. Gordon. New York: Harvester Wheatsheaf.

Foucault, M. 1997: *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.

Foucault, M. 1999: *Ordene og tingene. En arkæologisk undersøgelse af videnskaberne om mennesket*. Spektrum.

Giddens, A. 1979: *Central Problems in Social Theory. Action, structure and contradiction in social analysis*. London:

- The Macmillan Press.
- Gomart, E. og Hennion, A. 1999: "A sociology of attachment: music, amateurs, drug users", i J. Law og J. Hassard (red.): *Actor Network Theory and After*. Blackwell Publishers/The Sociological Review.
- Hall, S. 1997: "The Work of Representation", i S. Hall (red.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Haraway, D. 1992: "Ecce Homo, Ain't (Ar'n't) I a Woman, and Inappropriate/d Others: The Human in a Post-Humanist Land- scape", i J. Butler og J.W. Scott (red.): *Feminists Theorize the Political*. New York: Routledge.
- Haraway, D. 1996: "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective", i E.F. Keller og H.E. Longino (red.), *Feminism and Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Harré, R. og Gillett, G. 1994: *The Discursive Mind*. Thousand Oaks: Sage.
- Hastrup, K. 1992: *Det antropologiske projekt. Om forbløffelse*. København: Gyldendal.
- Herzfeld, M. 1987: *Anthropology through the Looking-Glass. Critical Ethnography in the Margins of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Herzfeld, M. 1997: *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. New York: Routledge.
- Jørgensen, M.W. 2002: *Refleksivitet og kritik. Socialkonstruktionistiske subjektpositioner*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Jørgensen, M.W. og Phillips, L. 1999: *Diskursanalyse som teori og metode*. Frederiksberg: Samfundslitteratur/Roskilde Universitetsforlag.
- Laclau, E. 1990: *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London: Verso.
- Laclau, E. 1996: *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Laclau, E. og Mouffe, C. 1985: *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Popper, K.R. 1996: "Videnskaben: Gysninger og gendrivelse", i *Kritisk rationalisme. Udvalgte essays om videnskab og samfund*. København: Institut for regnskabsvæsen, økonomistyring og revision; Handelshøjskolen i København.
- Potter, J. 1996: *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Pratt, M.L. 1986: "Fieldwork in Common Places", i Clifford, J. og Marcus, G.E. (red.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Ritzer, G. 1992: "Agency-structure integration". Kap. 15 i *Sociological Theory*. 3. udg. New York: McGraw-Hill.
- Seidman, S. 1994: "Introduction", i S. Seidman (red.): *The Postmodern Turn. New Perspectives on Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smart, B. 1982: "Foucault, sociology, and the problem of human agency", i *Theory and Society*, 11(2):121-141.
- Tyler, S.A. 1986: "Post-Modern Ethnography: From Document of the Occult to Occult Document", i J. Clifford og G.E. Marcus (red.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Watson, D.R. 1983: "The Presentation of Victim and Motive in Discourse: the Case of Police Interrogations and Interview", i *Victimology: An International Journal*, 8(1-2):31-52.
- Wetherell, M. og Potter, J. 1989: "Narrative Characters and Accounting for Violence", i J. Shotton og K.J. Gergen (red.): *Texts of Identity*. London: Sage.
- Woolgar, S. 1988: *Science: The Very Idea*. London: Tavistock Publications.

Wowk, M.T. 1984: "Blame Allocation, Sex and Gender in a Murder Interrogation", i *Women's Studies Int. Forum*, 7(1):75-82.